

HOÓZ ISTVÁN

A 7—14 ÉVES GYERMEKEK CSALÁDON BELÜLI HELYZETE
ÉS AZ ISKOLA

Az iskolai végzettség és a népmozgalmi jelenségek alakulása között a demográfusok már régen is sokféle összefüggést fedeztek fel. Okainak és következményeinek kutatásával ma is több tudományág művelői foglalkoznak. Kevesebbet olvashatunk azonban arról, hogy a demográfiai változások milyen hatást gyakorolnak az iskolai oktatásra, milyen mértékben és irányban befolyásolhatják a tanulók előmenetelét és a pedagógiai munka hatékonyságát.

A potenciálisan minden gyermekben meglévő individuális adottságok sokoldalú kibontakoztatásához nemcsak az egyénnek és a családnak, hanem a társadalomnak is alapvető érdekei fűződnek. Azonban ahhoz, hogy ezek a lehetőségek valósággá válhassanak, mindazoknak az intézményeknek együtt kell működniük, amelyek a gyermekek gondozásáért és neveléséért ilyen vagy olyan okból felelősek, elsősorban az iskolának és a családnak. E feladataiknak az egyes iskolák és az egyes családok különböző színvonalon felelhetnek meg.

E tanulmány keretében csak azzal tudunk foglalkozni, hogy a családot mint az iskolai nevelés és oktatás legfontosabb háttérintézményét, milyen demográfiai tényezők befolyásolják feladatai teljesítésében. Az otthoni környezet ugyanis a gyermekek egyik részénél serkentő hatást gyakorol arra, hogy adottságaikat az átlagosnál jobban kifejlesszék, másik részénél ez elmarad, sőt képességeik kibontakozását családi környezetük — akárva-akaratlanul — is hátráltathatja.

Sajnos, a családok e két csoportjára vonatkozó adataink nincsenek, bár az ilyen ismeretek nagy segítséget jelentenének mind az iskoláknak, mind a pedagógiai tudomány művelőinek. Ezek hiányában csak feltételezésekből indulhatunk ki. Úgy véljük ugyanis, hogy e célokat elsősorban azok a családok valósíthatják meg maradéktalanul, amelyekben harmonikusan élnek együtt szülők és gyermekek. Az ettől az ideálisnak tekintett családszerkezettől való eltérés zavart okozhat az iskola és a szülők, illetve az iskola és a tanulók együttműködésében. Feltételezésünk talán nem indokolatlan, hisz a szocioló-

giai, a pedagógiai és a pszichológiai szakirodalomban sokat olvashatunk arról, hogy pl. a szülők válása, újráházasodása vagy özvegyülése milyen sokféle problémát okozhat a gyermekek iskolai előmenetelében vagy közösségi magatartásában. Szükségesnek tartjuk azonban kiemelni, hogy ez az összefüggés csak mint statisztikai törvényszerűség jelentkezik. Az együtt élő szülők gyermekei is lehetnek hátrányos helyzetűek és a gyermekeit egyedül nevelő dolgozó anyja is biztosíthat számukra ideális környezetet a tanuláshoz.

Mivel a családszerkezetben bekövetkező változások népmozgalmi jelenségek (válás, halálozás stb.) következményei, valószínűsítjük, hogy a pedagógusok érdeklődésére tarthat számot a demográfiának minden olyan eredménye, amely a gyermekek családon belüli helyzetéről, illetve az abban bekövetkezett változásokról tájékoztat.

Az anyák gazdasági aktivitása és a gyermekellátás

Hazánkban 1960-ban a gyermekek 37%-a nevelkedett olyan családban, amelyben az anyja kereső tevékenységet folytatott. Azóta ez az arányszám tovább emelkedett, és 1985-ben elérte már a 85%-ot. Ezekben a családokban a gyermekekkel való foglalkozás lehetősége és intenzitása egészen más, mint amelyekben az anyja (feleség) a háztartásban tevékenykedik. E tekintetben sem a munkavállalás ténye a döntő, hisz az anyák többsége mindig dolgozott, hanem az, hogy most a munkahely és az otthon elkülönül egymástól. A ház körüli tevékenység vagy a mezőgazdasági munka összeegyeztethető volt a gyermekneveléssel, felügyelettel. Még mindig probléma "a nők egyenjogúsítása, foglalkoztatása anélkül, hogy munkavállalásuk érzelemfogyatékoságot ne eredményezze a családban", nyilatkozta a közelmúltban egy neves jövőkutató.¹ De az iskolai munka szempontjából sem közömbös, hogy mi történik ezekkel a gyermekekkel, ki figyel rájuk, amikor nem járnak iskolába, ha édesanyjuk dolgozik.

Az 1984. évi mikrocenzus nagyon értékes adatokat szolgáltat a gyermekek iskolán kívüli ellátásáról is.² Akkor 1,2 millió 7–14 éves gyermeket számoltak össze. Ezeknek a tanulóknak 16,4%-át (199 050) az anyja gondozhatta, aki valamilyen címen (szülési szabadság, gyes, eltartott stb.) családja körében maradhatott. Az unoka gondozásában egyre kevesebb esetben jelenthettek segítséget a nagyszülők, egyrészt azért, mert többségük még produktív életkorú, másrészt pedig mert az elmúlt évtizedekben lezajlott tömeges migráció

¹Kovács Géza = Ötlet, 1987. dec. 24. 43. o.

²Az 1984. évi mikrocenzus adatai. KSH Budapest, 1985.

a gyermekek millióit választotta el földrajzilag idősebb rokonaitól. Így 1984-ben mintegy 86 ezer általános iskolás gyermek (7,1%) felügyeletét látta el a nagymama vagy a nagyapa. Mindezeket figyelembe véve a gyermekeknek 76%-a szülői felügyelet nélkül marad az iskolai foglalkozásokon kívüli időben. E régi formák továbbélése tekintetében nincs lényeges különbség az alsó és a felső tagozatba járók között, mint ezt az 1. táblázat adataiból is látjuk.

A gyermekellátás alakulása korcsoportonként*

1984

A gyermekellátás módja	7—10 éves		11—14 éves		Összesen	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
<u>Az anya látja el</u>						
Szülési szabadságon, gyeseen van	21 150	3,1	7 400	1,4	28 550	2,3
Eltartott	45 300	6,1	37 850	7,1	83 150	6,9
Egyéb	46 950	6,9	40 400	7,5	87 350	7,3
Együtt	113 400	16,7	85 650	16,0	199 050	16,5
<u>Nem az anya látja el</u>						
Napközi	445 350	65,7	203 750	38,1	649 100	53,5
Nagyszülő	46 350	6,9	39 350	7,3	85 700	7,1
Felügyelet nélkül	41 100	6,5	161 500	30,2	205 600	16,9
Egyéb	28 450	4,2	45 000	8,4	73 450	6,0
Együtt	564 250	83,3	449 600	84,0	1 013 850	83,5
Összesen:	677 650	100,0	535 250	100,0	1 212 900	100,0

*Az 1984. évi mikrocenzus adatai, KSH Budapest, 1985. 189. o. alapján.

1. táblázat

De kitűnik ezekből a számokból az is, hogy a gyermekek ellátásában — az édesanya mellett — az iskolai napközi otthonok vesznek részt a legnagyobb arányban. Az életkor növekedésével párhuzamosan azonban csökken a napközi

otthonok szerepe. Az általános iskolai tanulóknak több mint a fele veszi igénybe az egész napos iskolai foglalkozást, de ez az arány a 7–10 éveseknél 66%, az idősebbeknél pedig már csak 38%.

Ez egyik oldalról nézve jelentős eredménynek számít, hisz az alsó tagozatosok csaknem 90%-ának helyzete megnyugtatónak tekinthető, de a felső tagozatosok 61%-a is szülői gondozásban vagy napközi ellátásban részesül. A másik oldalról nézve viszont arra kell utalni, hogy a gyermekek jelentős része felügyelet nélkül tölti szabadideje jelentős részét. Arányszámuk életkorukkal párhuzamosan nő és a kamaszkor kritikus szakaszaiban eléri már a 20–40%-ot is. Sajnos, az adatgyűjtéskor nem határozták meg, hogy mit jelent a "felügyelet nélkül" meghatározás. Utcán, téren való ácsorgást vagy csak azt, hogy a gyermek nem felnőtt családtagok, hanem pl. idősebb testvérei felügyelete alatt marad az iskolán kívüli időben.

A gyermeknevelést segítő intézményhálózat nemcsak a szülőknek jelent mással nehezen pótolható támogatást, hanem az iskola oktató-nevelő munkáját is megkönnyíti, illetve eredményesebbé teheti.

Ezek az adatok jelentős különbségeket mutatnak város-községi viszonylatban. Az intézményellátottság területi különbségei miatt a napközibe felvett gyermekek aránya a községekben lényegesen kisebb, mint a városokban. Ezt a pedagógusok közvetlenül is észlelhetik, de azt már kevésbé, hogy az anya iskolai végzettségének milyen nagy szerepe van a gyermekellátás módjában. Az iskolázottabb nők egyre kevésbé tudják összeegyeztetni hivatásuk gyakorlását gyermeknevelési funkcióikkal. Az adatgyűjtésből az tűnik ki, hogy az 1–5. osztályt végzett nők gyermekeik 41%-át maguk látják el, a 8 általános iskolai osztályt végzőknél ez 20%-nak sikerült, az érettségizetteknek 8%-a, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek pedig csak 1%-a vállalkozhatott erre. Ennek következtében az első csoportba tartozó anyák gyermekeinek 37%-a, az érettségizett anyák gyermekeinek pedig 60%-a járt napközibe. Ugyanilyen szoros a kapcsolat a felügyelet nélkül maradt gyermekek aránya és az anya iskolai végzettsége között is. Talán meglepő, hogy az érettségizett és a felsőfokú végzettségű nők gyermekei közül maradnak a legtöbbször (28%, illetve 18%) felügyelet nélkül.

Családok és csonka családok

Mint ismeretes, hazánkban a válások száma már évtizedek óta növekvő tendenciát mutat, amelynek méretére jellemző, hogy amíg 1965-ben 20 ezer házasságot bontottak fel, 1985-ben már csaknem 30 ezret (29 309). Témánk szem-

pontjából növeli ennek jelentőségét, hogy az elmúlt években gyorsan nőtt az ún. "válási árvák" száma is, hisz amíg 1960-ban 12 000, 1985-ben már 30 000 17 éven aluli gyermek maradt (talán csak átmenetileg) apa vagy anya nélkül. Növeli némileg ezeknek az egyszülős családoknak a számát a halandóság is. Bár a szülők jelentős része gyermeke nagykorúvá válása után hal meg, évente mégis 3-4 ezer fiatalkorú válik félárvánvá. A házasságon kívüli születések évi száma 10-11 ezer körül van, de a csonka családok számát ezek a szülések nem növelik ilyen mértékben, mert az anyák jelentős hányada előbb-utóbb férjhez megy gyermeke vér szerinti apjához vagy más férfihoz.

A családban nevelt 15 éven aluli gyermekek számának alakulása^x

Megnevezés	1949 [*]	1960 ^{**}	1970 ^{**}	1980 ^{**}	1984 ^{***}
Gyermekek száma összesen	2 098 933	2 473 355	2 071 926	2 225 983	2 110 500
Ebből <u>házaspár neveli</u> számban	1 889 662	2 173 614	1 868 908	1 970 661	1 876 750
%-ban	90,0	87,9	90,2	88,5	88,9
<u>egy szülő neveli</u> számban	209 271	299 741	203 018	255 322	233 750
%-ban	10,0	12,1	9,8	11,5	11,1

^{*}14 éven aluliak. 1949. évi népszámlálás 12. köt. Összefoglaló eredmények. Budapest, 1952. 168. o.

^{**}1980. évi népszámlálás. 36. Összefoglaló adatok. KSH Budapest, 1984. 422-423. o.

^{***}Az 1984. évi mikrocenzus adatai, KSH Budapest, 1985. 174. o.

2. táblázat

E három forrás együttes eredményét mutatja a 2. táblázat, amelyből kitűnik, hogy a 15 éven aluli gyermekek 10-11%-a egész gyermekkorában vagy annak egy részében nem élhet együtt apjával vagy anyjával. Mivel nem minden népszámlálás eredményéből lehet elkülöníteni az iskoláskorúak ilyen adatait, csak feltételezhetjük, hogy a 7-14 éves gyermekeknél is ezek az arányszámok a jellemzőek. (1984-ben 11,4% volt.) Ha ezeket az arányszámokat kivetítjük

az 1. táblázat abszolút számaira, akkor az általános iskolák pedagógusainak mintegy 130–150 ezer csonka családban élő gyermekkel kell foglalkozniuk.

Ha a gyermekek gondozása, nevelése, szocializációja szempontjából a két szülő család a kívánatos, akkor ezeknek a gyermekeknek a helyzete az átlagostól minden tekintetben eltérő. A kétszülő családból az egyik szülő kiválását mindig egy hosszabb-rövidebb ideig tartó alkalmazkodási szakasz követi a család minden tagja számára, hisz anyagi helyzetük rendszerint jelentősen romlik, érzelmi életükben pedig törés következhet be.

Az egyedülmaradás az anya (apa) életében beállott olyan radikális változás, olyan érzelmi állapot kialakítója és fenntartója, hogy saját gondjaira kell koncentrálnia. Az ilyen esetekben előfordulhat, hogy a szülő-gyermek viszony feszültségekhez vezet, hisz a szülő gyakran úgy érezheti, hogy feláldozza magát gyermekéért. Így nem találja meg rögtön azokat a módszereket, amelyekkel — a másik szülő hiányában is — ellenőrizni tudná gyermeke viselkedését. Minden ilyen szülőnek gondja lehet saját és gyermeke érzelmi életének egyensúlyban tartása. De hogyan tudja gyermeke szeretetét megőrizni a válás után az a szülő, aki "vesztes" maradt?

A válásnak a gyermekekre gyakorolt hatása a házasság felbomlási problematikájának legvitatottabb kérdése. Nemcsak a jogászok, hanem a pedagógusok és a pszichológusok is nagy figyelmet szentelnek ennek a problémának.³ Sokan úgy vélik, hogy a válás igazi vesztese a gyermek. Mások azt hangsúlyozzák, hogy a szülők egymás közötti konfliktusa döntőbb a gyermek szellemi fejlődésében, mint maga a válás, hisz áldozat lehet a szülők közötti harcban akkor is, ha azok együtt maradnak. (E kérdésekben nehéz állást foglalni, mert a megromlott házasságok számát nem ismerjük és mert az azokban élő gyermekek helyzetéről megbízható információink nincsenek.) Számos adatgyűjtés eredménye arra utal azonban, hogy a szülők közötti viták, veszekedések nem szűnnek meg a válás után sem, hisz pl. a gyermektartást az arra kötelezett szülőknek csak kb. fele fizeti rendszeresen.

A gyermek számára megszűnik (részben) az a családi környezet, amely viselkedésének ellenőrzését, közvetett vagy közvetlen szabályozását biztosította. Ez a változás a gyermekek egy részére kedvező hatást gyakorol. Számos pedagógus úgy véli, hogy az egyszülő családokban a szülő-gyermek kapcsolat bensőségesebbé válhat, mert az anya (vagy az apa) egyedül maradása következtében fokozódhat a családtagok egymás iránti szolidaritása, magánéletük intimitása. A gyermek úgy érezheti, hogy most már rá is nagyobb felelősség há-

³Bognár Gábor—Telkes József: A válás lélektana. KJK. Budapest, 1986. 339. o.

mul nemcsak anyjával (apjával) szemben, hanem saját sorsa alakításában is. Valószínű azonban, hogy az ilyen változások inkább esetlegesek, mint jellemzőek. A bűnügyi statisztikából, de általában a deviáns viselkedésű fiatalokra vonatkozó információkból az tűnik ki, hogy az egyik szülőt nélkülöző gyermekek között a jogellenes vagy az általános társadalmi normáktól eltérő magatartás lényegesen gyakoribb, mint a harmonikus családban élő kamaszoknál. Mindezek arra mutatnak, hogy az anyagi nehézségek és a nemzedéki feszültségek ezekben a családokban gyakoribbak lehetnek.

A pedagógust munkájában befolyásolja a szülői ház légköre, a gyermekek otthoni helyzete. Amikor a családi harmónia felbomlik, a nevelők feladatai is megváltoznak. A rossz családi környezetben élő, az elvált szülők gyermekeit vagy az árvává vált kiskorúakat át kell segíteniök ezeken a rájuk tört nehézségeken és tekintettel kell lenniök az apa vagy az anya elvesztésének következményeire. Az iskola a gyermeket körülvevő társadalmi környezet egyik eleme, egy stabil pont életében akkor is, amikor régi környezetében minden összezavarodott, bizonytalanná vált számára.

A családi helyzet megváltozása tehát a gyermekek túlnyomó többségénél olyan problémákat okoz, amelyek hátrányosan befolyásolják iskolai előmenetelüket is. Ez szükségessé teszi a nevelők számára, hogy ezeket a hátrányokat tanítványaiknál igyekezzenek ellensúlyozni, a neveléstudomány művelői számára pedig azt, hogy figyelemmel kísérjék a családok szerkezetében bekövetkező változásokat.⁴ Ha a gyermekek 10—12%-a csonka családban él, viselkedésük jelentősen befolyásolja az egész közösség munkáját.

Az újraraházasodás és a gyermek

Azokat az elvált vagy özvegyen maradt volt házastársakat, akik gyermek(ek)et nevelnek -- gazdasági és a teljes családhoz fűződő érdekeik -- új házasság kötésére ösztönzik. Új házasságukba magukkal viszik gyermekeiket. Ha mindkét félnek volt, illetve van gyermeke, számolniuk kell azzal, hogy ezeknek a gyermekeknek jelenléte, illetve együttélése bonyolultabbá teszi mind a házastársak, mind a gyermekek életét. Ha közös gyermeket is vállalnak, háromféle kombinációból származó gyermek nevelődik együtt.

⁴Az 1980-as évek elején több reprezentatív felvétel készült a gyermekét egyedül nevelő szülőkről: A válás következtében felbomlott kiskorú gyermekes családok életkörülményei. KSH Budapest, 1984. -- Lakatos Mária: A fiatal gyermekes özvegy nők helyzete. KSH Budapest, 1979. -- Kepecs József: A serdülőkorú iskolás gyermekek egészséges magatartása, 1986. KSH Budapest, 1987.

Így az egyedül maradó szülő újraházasodása nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek életében is egy új szakaszt jelent majd. Nemcsak új szülőt, hanem esetleg új testvéreket is kap, akikkel együtt kell majd élnie, akik meghatározzák majd jelenét és jövőjének körvonalait.⁵

Az újraházasodások következtében nő azoknak a gyermekeknek száma és aránya, akiket — hosszabb-rövidebb ideig — nem vér szerinti szülők nevelnek. Mivel válás alkalmával — az esetek túlnyomó többségében — az anya kapja a gyermeket, és mivel a feleségek sokkal gyakrabban maradnak özvegyek, mint a férfiek, az újraházasodás következtében az apáknak kell majd sokkal gyakrabban "mostoha" gyermekeket is nevelniök. A mostohák állandó jelenléte a Grimm-testvérek vagy a H. Ch. Andersen meséiben gonosz hatalomként beárnyékolják a gyermekkor képzeletét. (Igaz, hogy azokban a mostoha mindig nő.) De a magyar népmesékben és hagyományokban is gyakran szomorítják a gyermekek életét.

Amíg a csonka családokban élő kiskorúak számát elég pontosan ismerjük, az újraházasodás következtében új szülőt kapott gyermekekét csak becsülni lehet. Az egyes években újraházasodók 28—30 ezer különböző gyermeket visznek házasságukba. Mivel ez kb. a felét jelenti azokénak, akik évente növelik a csonka családokban élőkét, feltételezzük, hogy a "mostoha" gyermekek száma is kb. a fele az összes csonka családban élő gyermekekének, vagyis mintegy 65—75 ezer kiskorú. Más viszonyításban ez azt jelenti, hogy a gyermekeknek megközelítően 5%-át neveli hosszabb-rövidebb ideig nem vér szerinti apja vagy anyja. Ez nem elhanyagolható arányszám, hisz arra utal, hogy egy-egy osztályra átlagosan több ilyen gyermek juthat.

Az újraházasodás új családot hoz létre. Témánk szempontjából fontos kérdés, hogy a gyermekek számára melyik teremt kedvezőbb lehetőségeket? Itt az a válasz nem lehet kielégítő, hogy egyiknek ez, a másiknak az, mert a gyermekek nagy és megújuló tömegének ez a változás jelentheti élete nagy lehetőségét, sorsának jobbra vagy rosszabbra fordulását. Mit tehet a pedagógiai tudomány annak érdekében, hogy ezek a szülők eredményesen nevelhessék nem vér szerinti gyermekeiket is, harmóniát alakíthassanak ki a különböző párok-tól származó gyermekek között? Hogyan tudja az iskola megkönnyíteni ezeknek a gyermekeknek a "vegyes" családba való beilleszkedését?

⁵White, L. K.—Booth, A.: The Quality and Stability of Remarriages: the Role of Stepchildren. = American Sociological Review, 1985. oct. 689—698. p.

Az "egyke", a család és az iskola

A 3. táblázat utolsó sorai azt mutatják, hogy a 15 éven aluli gyermekek közül az utóbbi évtizedekben 500–600 ezer testvér nélkül nevelkedett az adatgyűjtés időpontjában. Ezek egyik részének még nem született testvére, másik részének pedig már elmúlt 15 éves és befejezte általános iskolai tanulmányait. Az abszolút számok mellett nagy figyelmet kell fordítani az arányszámokra is. Amíg 1949-ben a 20%-ot sem érte el ez az arányszám, addig egy-egy időszakban megközelítette a 30%-ot is, ami arra utal, hogy csökken a második vagy a többedik gyermeket vállaló szülők száma és aránya.

A családban nevelt 15 évesnél fiatalabb "egykek" számának
és arányának alakulása

Megnevezés	1949 [*]	1960 ^{**}	1970 ^{**}	1980 ^{**}	1984 ^{***}
A 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma	2 098 933	2 473 355	2 071 926	2 225 983	2 180 500
Ebből azok száma, akiket <u>testvér nélkül nevel</u> <u>házaspár</u> számban	368 415	494 795	524 733	453 617	...
%-ban	19,5	22,8	28,1	23,0	...
<u>egy szülő</u> számban	38 720	88 133	74 599	103 497	...
%-ban	18,5	29,4	36,7	40,5	...
Az " <u>egykek</u> " összes száma	407 135	582 928	599 332	557 114	...
aránya	19,4	23,6	28,9	25,0	...

^{*}14 éven aluliak. 1949. évi népszámlálás 12. köt. Összefoglaló eredmények. Budapest, 1952. 168. o.

^{**}1980. évi népszámlálás. 36. Összefoglaló adatok. KSH Budapest, 1984. 422–423. o.

^{***}Az 1984. évi mikrogenzus adatai. KSH Budapest, 1985. 174. o.

3. táblázat

Mint a táblázatból kitűnik, az "egykek" nagyobb részét házaspárok nevelik, de növekszik az egy szülő által nevelt gyermekek száma és aránya. Más

viszonyításban ez azt jelenti, hogy kb. minden negyedik gyermek testvér nélkül nevelkedik gyermekkorában vagy annak egy részében.

Az egyedül felnövő gyermekek problémáival sokat foglalkozik a pedagógiai szakirodalom. Az elméleti kutatások és az empirikus vizsgálatok eredményeiből az az általánosítható tapasztalat vonható le, hogy gyermekkorukban más élményeket szereznek, más hatásoknak vannak kitéve, szocializációjuk is más, mint azoké, akik 1-2-3 testvér mellett, azokkal együtt nőnek fel. Ez a különbség megmutatkozik iskolai viselkedésükben és tanulmányi előmenetelükben is. Egyesek úgy vélik, hogy — minden más tényezőt azonosnak feltételezve — a testvérekkel együtt élő gyermekek jobb eredményeket mutatnak fel, mint az "egykék". Ezek a különbségek nemcsak az egyes tantárgyakban elért tanulmányi előmenetelre jellemzőek, hanem a technikai és a háztartási ismeretekre, a kreativitásra stb. is. Náluk gyakoribb az elkívánkozás a családból, mivel otthon nem találhatnak egykorú társakat; a kapcsolatteremtés, a barátkozás, a szabadidő eltöltése is az otthonon kívül történik. Mások szerint az "egykék" önállóbbak, tehetségesebbek, egészségesebbek, jobban ragaszkodnak szüleikhez, mint akik több testvérrrel együtt nőttek fel. Bár e vitában nem kell most állást foglalnunk, utalni kívánunk arra, hogy a gyermekvállalási készséget sokféle tényező, elsősorban a szülők iskolai végzettsége befolyásolja. Ez azt jelenti, hogy pl. az anyák iskolázottságának növekedésével párhuzamosan nő a testvér nélkül maradt gyermekek száma. A 15--49 éves házas nők közül 1984-ben azoknak, akik 8 osztályt végeztek, 1 374 000 gyermekük volt és abból 12,3% testvér nélkül nevelkedett, a felsőfokú tanintézetet végzett anyák esetében pedig ez az arányszám 23%-ot tett ki. A más összehasonlításban észlelt különbségek (pl. a szövetkezeti parasztságnál 8,7%, a szellemi foglalkozásúaknál 22,0%; Budapesten 24%, községekben 13,3%) is jórészt ennek közvetett hatását tükrözik.

Ezek a pedagógusok által észlelt különbségek arra hívják fel a figyelmet, hogy talán a családban is másként kellene foglalkozni ezekkel a gyermekekkel, mint azokkal, akik testvérek között nőnek fel, akikre testvéreik hatnak testileg, szellemileg, erkölcsileg. A pedagógiai kutatómunkának olyan eredményeiről azonban csak ritkán kap tájékoztatást a közvélemény, hogy az "egykével" való foglalkozásnak vannak-e speciális módszerei, eszközei és melyek azok.

Az általános iskolás gyermekek és szüleik iskolázottsága

E gondolkörben még egy sokat vitatott témához kapcsolódva mutatunk be néhány adatot. A pedagógiai és a szociológiai irodalomban gyakran olvasha-

tók olyan elemzések, amelyek a szülők iskolázottsága és gyermekeik tanulmányi előmenetele között keresnek kapcsolatokat. Erről a közelmúltban megjelent monográfiában a következőket olvashatjuk: "...az iskolázottabb szülők segítségével az iskolai feladatok elvégzésében nemcsak konkrét formában (pl. a házi feladatok elkészítésében) nyilvánul meg, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy a tanulmányi eredményeket az eltérő szociális-kulturális környezetben élő és felnövő gyerekek otthonról hozott értékvilága, az erre épülő tanulmányi teljesítményeket fokozó azonosulás hiánya is nagyon jelentősen befolyásolja".⁶ Ez az összefüggés egyrészt azért tűnhet ilyen szorosnak, mert már az általános iskolai tananyag és oktatási módszerek is olyan ismereteket vesznek adottnak, amelyekkel nem minden gyermek rendelkezik. A tanuláshoz tehát igénybe kellene venni szülői segítséget is.

A 15--49 éves nők gyermekeinek megoszlása az anya iskolai végzettsége szerint^x

Iskolai végzettség	1970	1980	1984
<u>Általános iskola</u>			
6. osztálynál kevesebb	14,7	8,4	5,4
6--7. osztály	38,5	13,0	6,1
8. osztály	36,8	54,0	44,5
Befejezett középiskola	8,1	19,4	36,6
Befejezett felsőfokú tanintézet	1,9	5,2	7,4

^xAz 1984. évi mikrocenzus adatai. KSH, Budapest, 1985. 99. o.

4. táblázat

Amíg az eltartók családi helyzetére vonatkozó adatokból általában a negatív folyamatok felerősödése tűnik ki, addig a szülők, illetve az anyák is-

⁶Háber Judit: Pedagógusok és iskola. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 118. o.

kolai végzettsége az utóbbi évtizedekben jelentős javulást mutat (4. táblázat). Közöttük a 8 osztálynál kevesebb végzettséggel rendelkezők aránya 43%-ról 3%-ra csökkent, a magasabb végzettségüké viszont gyors ütemben emelkedett. Az érettségizettek aránya ilyen rövid idő alatt csaknem ötszörösére (1984: 36,6%), a felső fokú oktatásban részesülteké pedig kb. négyszeresére (1984: 7,4%) nőtt. Azért mutatjuk be itt a 15—49 éves nők iskolai végzettségére vonatkozó adatokat, mert az általános iskolás gyermekek túlnyomó többségét ők gondozzák-nevelik.

Ha ez az előbb feltételezett összefüggés valóban fennáll, akkor minden olyan változás, ami az anyák vagy az apák iskolázottságában bekövetkezik, jelentős lehet az oktatási intézmények tevékenysége szempontjából. A táblázat adatai arról tájékoztatnak, hogy az anyák iskolai végzettsége jelentősen nőtt és ezzel kedvezőbb lett a gyermekek otthoni tanulását konkrétan segítő környezet. Feltételezhető, hogy ez nemcsak a tanulás motivációját növeli a gyermekeknél, hanem a "szakmai" segítségnyújtás lehetőségeit is. Azonban e változások ellenére is szem előtt kell tartani, hogy még 1984-ben is az anyáknak csak kb. a fele tudhatott általános iskolás gyermekének a tanuláshoz érdemi segítséget is nyújtani a felső osztályokban. Azok az anyák, akik 15—20 éve fejezték be általános iskolai tanulásaikat és tovább már nem jártak iskolába, a szaktárgyak jelentős részéből már kevesebb ismerettel rendelkeznek, mint amit pl. a 7—8. osztályos gyermekeiktől elvár az iskola.

Az egyik legalaposabbnak ismert empirikus vizsgálat anyagában — amelyben általános iskolai tanulók "élettörténetének" hároméves egyéni szakaszát dolgozták fel és elemezték — arról olvashatunk pl., hogy az alacsony jövedelmű családokból jött tanulók sokkal többet profitálnak egy jó tanárból, mint a magas jövedelmű családok gyermekei.⁷ Ez arra utal, hogy a gyermekek ismeretanyagának kialakításában és nevelésében részt vevő iskola és család részben helyettesíthetik egymást a gyermek igény szintje által meghatározott mértékben. De a gyermek növekedésével párhuzamosan növekszik egyéb társadalmi intézmények tevékenységének hatása is.

Ilyen és hasonló vizsgálatok alapján számos szociológus és pedagógus úgy véli, hogy az általános iskolának arra kell törekednie, hogy felzárkóztatson, vagyis semlegesítse vagy legalább mérsékelje a társadalom egyes rétegeinek iskolázottságában meglévő különbségeket, csökkentse az otthonról hozott művelődési hátrányokat, amelyek a gyermekek felkészülését hátrányosan befo-

⁷ Summers, A. A.—Wolfe, B. L.: Do Schools Make a Difference? The American Economic Review, 1977. sept. 639—652. o.

lyásolják. Úgy vélem azonban, hogy túlértékelik az iskola lehetőségeit ezen a téren, hisz az iskola nem lehet független a társadalomtól, mert feladatait csak a családdal együtt tudja megvalósítani, és ebben az együttesben az iskola nem válhat domináns tényezővé.

Ezek a vizsgálatok azonban felhívják a figyelmet olyan szubjektív tényező szerepére, mint amilyen a gyermek igény szintje. Mint ismeretes, ezt a tanulási motivációja alakítja, amit pedig a szülők, a család elvárásai határoznak meg a gyermek számára. Azok a gyermekek, akik a szülők figyelmének központjában állnak, sokkal több támogatást kapnak otthon, mint akik jelenének vagy jövőjének alakítása a család életében kisebb fontosságú. A "jövőre orientált" családban a gyermektől nagyobb teljesítményt követelnek a szülők, de ennek érdekében nagyobb áldozatokra is vállalkoznak. Bár ez igen szoros összefüggést mutat a szülők iskolai végzettségével, de nem azonosítható azzal.

Pedagógia és demográfia

Mint ismeretes, a gyermekekkel való foglalkozás családonként nagyon eltérő intenzitású lehet, mert számos külső és belső tényezőtől függ. Úgy tűnik azonban, hogy vannak olyan objektív jelenségek is, amelyek -- mint tömegjelenségek -- behatárolják a szülők, illetve a családi környezet lehetőségeit. A gyermeknevelés mikéntje a szülők számára nem csupán akarat kérdése, hanem vannak bizonyos környezeti feltételei is. Ilyenek lehetnek pl. a családtagok időbeosztásában, a gyermekek iskolán kívüli ellátásában, a család anyagi lehetőségében, az eltartók családi állapotában stb. lévő különbségek. Ezek közül több annyira konkrét, hogy számszerűen is meghatározható, kvalifikálható, statisztikailag elemezhető. Úgy véljük, hogy a demográfiai kutatások is támogathatják az iskolák munkáját azzal, ha felderítik a "hátrányos helyzetben" lévő tanulók rétegeit, illetve azokat a családi körülményeket, amelyek a nevelők munkáját segítik vagy hátráltatják. E téren a demográfusok és a pedagógusok együttműködésének még nagyon sok feltáratlan lehetősége van.